

Linguistica Copernicana

11/2014

REDAKTOR NACZELNY: Maciej Grochowski

RADA REDAKCYJNA: Ireneusz Bobrowski (Instytut Języka Polskiego PAN, Polska), Andrzej Bogusławski (Uniwersytet Warszawski, Polska), Gerd Hentschel (Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Niemcy), Axel Holvoet (Uniwersytet Warszawski, Polska), Krystyna Kleszczowa (Uniwersytet Śląski, Polska), Jarmila Panevová (Univerzita Karlova, Czechy), Jens Nørgård-Sørensen (Københavns Universitet, Dania), Zuzanna Topolińska (Macedonian Academy of Sciences and Arts, Macedonia), Daniel Weiss (Universität Zürich, Szwajcaria), Anna Wierzbicka (Australian National University, Australia)

KOLEGIUM REDAKCYJNE: Maciej Grochowski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska), Krystyna Kallas (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska), Irena Sawicka (Instytut Sławistyki PAN, Polska), Piotr Stalmaszczyk (Uniwersytet Łódzki, Polska)

SEKRETARZ REDAKCJI: Iwona Kaproń-Charzyńska

OPINIOWALI DO DRUKU: Zbigniew Babik, Wiesław Boryś, Jerzy Bralczyk, Jolanta Chojak, Magdalena Danielewiczowa, Stanisław Dubisz, Katarzyna Dziubalska-Kołaczyk, Piotr Krzyżanowski, Lechosław Jocz, Andrzej Kątny, Alina Kepińska, Iwona Kosek, Jadwiga Linde-Usiekniewicz, Marek Łaziński, Thomas Menzel, Tomasz Nowak, Mikhail Ordin, Anna Pajdzińska, Jacek Perlin, Beata Raszewska-Żurek, Ewa Rogowska-Cybulska, Irena Sawicka, Jan Sokołowski, Wiesław Stefańczyk, Dorota Szumska, Marcela Świątkowska, Bone Veliczkowski, Ada Vidovič-Muha, Bogdan Walczak, Jadwiga Waniakowa, Zofia Zaron

ADRES REDAKCJI: Instytut Języka Polskiego UMK, 87-100 Toruń, ul. Fosa Staromiejska 3, e-mail: lincop@umk.pl, www.linguistica.umk.pl

OKŁADKA: Monika Pest

Periodyk oferuje dostęp do zawartości w systemie Open Access na zasadach licencji niewyłączonej Creative Commons (CC BY-ND 3.0).

Wersja papierowa jest dostępna w druku na żądanie na stronie internetowej Wydawnictwa www.wydawnictwoumk.pl

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń 2014

ISSN 2080-1068

Wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wersja papierowa.

Wydawca: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Ul. Gagarina 13a, 87-100 Toruń
Druk: Wydawnictwo Naukowe UMK
Nakład 300 egzemplarzy

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Macedonian Academy of Science and Arts
Research Center for Areal Linguistics

Co łączy *obcego* z *obecnym*?

Słowa kluczowe: etymologia; derywacja semantyczna; wyrażenia okazjonalne w językach słowiańskich; zaimki; *obcy*; *obecny*

Key words: etymology, semantic derivation; „shifters” in the Slavonic languages; pronouns; *obcy*; *obecny*

Pytanie postawione w tytule dowodzi, że nadal, jak w kilku poprzednich moich tekstach (por. Topolińska 2011a, 2011b), krążyć po peryferii zbioru zaimków w poszukiwaniu (para)zaimków, tj. leksemów, które w pewnych kontekstach semantycznych i syntaktycznych zdolne są pełnić funkcje charakterystyczne dla pełnoprawnych zaimków. Tym razem wybór padł na polskie kontynuanty prasłowiańskiego *obbt’, których semantyka zaskakuje na szerszym tle współczesnych języków słowiańskich; odpowiedzi na postawione pytanie szukam, śledząc dwie linie derywacji semantycznej prowadzące odpowiednio od ps. *obbt’- do pol. *obcy* i *obecny*.

Prymarne znaczenie *obbt’ b Boryś (2006) rekonstruuje jako ‘wspólny, nie swój’. Pierwszy z tych dwu przymiotników, poświadczony w polszczyźnie od XVI w., para-zaimek dzierżawczy informujący, że dany obiekt ma więcej niż jednego właściciela, nie posiada legitymacji prasłowiańskiej. Jest to polski neologizm oparty na przysłówku *współ/wespół* w sensie ‘razem’, który

z kolei wywodzi się od wyrażenia przyimkowego **vъz polъ*, gdzie *polъ* jest rzeczownikiem o znaczeniu ‘część; połowa’. Nie wdając się w dalsze rozważania etymologiczne (wszystkie podane informacje czerpię ze *Słownika etymologicznego języka polskiego* W. Borysia), podaję tu inne słowiańskie i nie tylko słowiańskie wyrazy bliskoznaczne z polskim *wspólny*, co pozwoli nam stwierdzić, że są one właśnie bliskoznaczne, a nie w pełni synonimiczne. Wśród odpowiedników słowiańskich znajdziemy i bezpośrednie kontynuanty ps. **obъtъ*, ale też szereg leksemów o innym źródłosłowie. Por. np. czeskie *společný*, słoweńskie *skupen*, *obči*, bułgarskie *obу*, rosyjskie *obуij*, a wśród odpowiedników niesłowiańskich angielskie *common/joint*, francuskie *commun*, niemieckie *gemein* – wydaje się, że właśnie to ostatnie wpłynęło decydująco na zakres znaczeń i użyć polskiego *wspólny*.

Przyjrzyjmy się bliżej temu zakresowi znaczeń i użyć. W polskich słownikach na pierwszym miejscu znajdziemy informację, że *wspólny* to ‘należący do dwu lub więcej osób, np. projekt, szkic, haft...’; oczywiście tutaj należy i np. *wspólny produkt* danej korporacji, *nasza wspólna polska cecha narodowa*, itp., jednak są to użycia rzadsze.

Podany wyżej zestaw innojęzykowych odpowiedników polskiego *wspólny* sugeruje, że ich znaczna semantyczna dyferencjacja ma źródło w elastyczności pojęcia ‘wspólnota’ – może to być wspólnota rodzinna, zbiór członków danej organizacji, a także wspólnota narodowa, czy wręcz ludzka; stąd wśród ekwiwalentów przekładowych *wspólny* pojawiają się przymiotniki, które w danym kontekście przetłumaczylibyśmy na polski jako *powszechny*, *ogólny*, *społeczny*, *popularny*. Stosunkowo najbliższą sferę użyć do polskiego *wspólny* zdaje się mieć rosyjskie *sovместnyj* i jego bułgarska kalka *сьвместен*.

Drugi odpowiednik semantyczny przypisany w *Słowniku* Borysia prasłowiańskiemu **obъtъ* to negacja zaimka dzierżawczego *swój*. Słowniki informują nas, że jest to zaimek dzierżawczy odnoszący się do podmiotu – relevantna cecha semantyczno-syntaktyczna, której nie posiada *wspólny*. Chcąc sprecyzować „podmiot”, tj. uczestników wspólnoty, mówimy np. *nasz wspólny dom*, *wspólny projekt Ani i Jacka*, gdzie odpowiednio ‘my’ czy ‘Ania i Jacek’ stanowią wspólnotę, o której mowa. Jako zaimek dzierżawczy *swój* według *Słownika* Doroszewskiego to: „a) stanowiący czyją własność” lub „b) osobisty, dotyczący kogo (czego) bezpośrednio, właściwy komu (czemu)”. – Dalsze wyodrębnione znaczenie to „rodzimy, swojski, domowy”; i wresz-

cie „w użyciu rzeczownikowym: ktoś bliski, należący do tego samego środowiska, do rodziny, nieobcy [podkreślenie moje]; krewniak, rodak...”. – O ile pierwsze z podanych znaczeń nie ogranicza referencyjnie i może się odnosić do wszelkiego typu wspólnoty, o tyle drugie wyraźnie podkreśla bliskość referenta do mówiącego i ograniczony zakres wspólnoty, o której mowa. – Niewątpliwie to właśnie to drugie znaczenie leży na linii derywacji semantycznej, do której należy polski czasownik *obcować* (z *kim*), tj. ‘być z kimś w bliskim kontakcie’, czy też – przestarzałe dziś – ‘mieć z kimś stosunek płciowy’; jest to stara linia derywacji, gdyż i czasownik, i oba jego znaczenia znane są większości języków słowiańskich. – Owo drugie znaczenie *swój* – ‘bliski, należący do tego samego kręgu’ to również komponent współczesnego *obecny*, do czego jeszcze wrócimy. – Negacja nadbudowana nad ‘swoj’ „otwiera drogę do wspólnoty”, tj. wyklucza możliwość indywidualnego posiadacza danego obiektu, czy też indywidualnego wykonawcy danej aktywności.

Zajmiemy się najpierw rodowodem polskiego *obecny*, który łatwiej powiązać z ogólniejszą słowiańską ewolucją semantyczną starego **obyt*-. Jak już wspomniałam wyżej, odnajdujemy tu trop niemiecki, a przede wszystkim trop czeski. W tekstach staropolskich występuje rzeczownik *obec* w sensie ‘grupa, społeczność, wspólnota’, bezpośredni odpowiednik czeskiego *obec* (obok *obiec*) ‘gmina, gromada’, ‘stowarzyszenie’, nawet brak palatalizacji przed *e* w polskim *obecny* i staropolskim *obec* to wynik wpływu czeskiego. Z kolei nasza *gmina* to zapożyczenie z niemieckiego *Gemeinde*, które jest derywatem *gemein* ‘wspólny, publiczny, powszechny...’. Dodajmy, że również na słowiańskim południu *gmina* w sensie najmniejszej terytorialnej jednostki administracyjnej to odpowiednio *opuina*, *oputina* itp., tj. bezpośredni kontynuant psł. **obyt’ina* ‘wspólnota’, skąd **obyt’ьнѣ* ‘związany ze wspólnotą’, a jako taki ‘ogólny, powszechny’. W *Słowniku* Lindego znajdujemy już cytaty, które obok ‘powszechny, uniwersalny’, potwierdzają znaczenie ‘przytomny’, ‘obecny duchem i ciałem’, por. np. (we współczesnej ortografii): *Na pizański synod biskup krakowski obecnie jechał, drudzy zaś biskupi posłły swoje wyprawili, czy Pierwej go ludzie już obecnego widzieli, niż o przyjeździe słyszeli*, por. i: *Ciało wprawdzie bolało, ale dusza obecna sobie była...* Por. i, pod hasłem OBECNOŚĆ: *Zawsze się zapłonił, zwłaszcza gdy miał rzecz w obecności wielu...* A więc Linde rejestruje i dokumentuje pierwsze z dwu znaczeń współczesnego przymiotnika *obecny* podane w *Słowniku* Do-

roszewskiego: „osobiście przy czymś będący, znajdujący się gdzie w danej chwili”. Stąd już tylko krok do podanego w tym *Słowniku* drugiego znaczenia: „dzisiejszy, współczesny, terażniejszy, niniejszy”; ‘powszechny’ i ‘znajdujący się gdzie w danej chwili’ to dwa podstawowe składniki tego znaczenia. – Nie zmienia to faktu, że jest to rozwój znaczeniowy typowo polski, niepowtarzalny na gruncie słowiańskim.

Mówiąc o ewolucji znaczeniowej polskiego *obecny* nie sposób pominąć istnienia w polszczyźnie innego leksemu, historycznie wyrażenia przymi-
kowego, *wobec* (< *w obec*), w staropolszczyźnie ‘ogólnie, powszechnie’. Oto opis tego leksemu w *Słowniku* Doroszewskiego: „1. przyimek z dopełnia-
czem a) w obecności (fraz. wychodząca z użycia *Wszem wobec* ‘do wiadomo-
ści wszystkich’); b) w stosunku do czegoś/kogoś, ze względu na coś/kogoś;
c) w porównaniu z czym. – 2. daw. ‘bezpośrednio, w czyjejs obecności’.” Tu i charakterystyczne cytaty, z Sienkiewicza: *Nie lubił, gdy mu wobec mówio-
no prawdę.*, z Zabłockiego: *Zapraszasz mię [...] bym się wobec stawiała na ten
dzień...* – Ergo, *wobec* ewoluuje w polszczyźnie paralelnie z *obecnym*, pod-
czas gdy odpowiedniki tych leksemów w czeskim i słowackim – tj. w jedy-
nych językach słowiańskich, konkretnie: zachodniosłowiańskich, w których
ta formacja słowotwórcza istnieje – pozostają przy znaczeniu ‘powszechny,
pospolity’, czy – por. czeskie *vůbec* – ‘w ogóle, ogólnie biorąc’.

Drugi z interesujących nas przymiotników, *obcy*, bezpośredni konty-
nuant prasłowiańskiego **o b b t ' b*, ma odpowiedniki we wszystkich języ-
kach wschodnio- i południowosłowiańskich, a na terenie zachodniosłowiań-
skim występuje jedynie w polszczyźnie. W tekstach polskich pojawia się już
w XV wieku. Punktem wyjścia charakterystycznej dla niego derywacji se-
mantycznej jest podane wyżej znaczenie zrekonstruowane przez Borysia dla
prasłowiańszczyzny: ‘wspólny, nie swój’, jednak o ile to znaczenie nadal jest
obecne na terenie wschodnio- i południowosłowiańskim, a wariacje doty-
czą przede wszystkim aktualnego w danym kontekście rozumienia wspólno-
ty, z najbardziej dziś typową interpretacją ‘ogólny, powszechny, pospolity’,
o tyle w polszczyźnie, od najwcześniejszych zarejestrowanych zapisów, na
pierwszym miejscu pojawia się znaczenie (a) ‘nie należący do danej wspól-
noty, *alienus*’, (b) ‘nieznany, nieznanomy, *ignotus*’, i dopiero na szarym końcu
(c) ‘wspólny, *communis*’. Tak w *Słowniku staropolskim*. W *Słowniku polsz-
czyzny XVI wieku* znaczenia są wydzielone bardziej szczegółowo: (a) ‘będący
spoza społeczności, z innego kręgu kulturowego, z zewnątrz, *extraneus*’ – tu

należy ogromna większość poświadczeń, dalej (b) ‘cudzy, nie swój’, (c) ‘nie typowy w danym kontekście, w danym otoczeniu’, (d) ‘odrzucony, wyeliminowany z danej wspólnoty’; znaczenia ‘wspólny, nie swój’ brak. Słownik Pańska, w którym znajdujemy tylko jedno poświadczenie, również tego znaczenia nie notuje, podobnie jak i wszystkie późniejsze polskie słowniki.

Jak się wydaje, punktem wyjścia ewolucji znaczeniowej było pojęcie ‘nie swój’, stąd ‘cudzy’ i dalej ‘obcy’. – W pewnym sensie paralełę potwierdzającą taki tok derywacji może stanowić sporadycznie rejestrowana na terenie słowiańskim historia przymiotnika *ludzki* i jego inno-słowiańskich odpowiedników. Tak w pewnych dialektach słoweńskich (podaję za Skokiem 1972) *ljudski* to tyle co ‘cudzy’; również w staropolszczyźnie znajdujemy typ użyc *ludzka kuchnia*, *ludzka droga* w sensie ‘przeznaczona dla służby, dla ludzi spoza naszego kręgu’, a więc ‘nie swoja, nie dla nas’.

Jak się wydaje, kluczowa w kształtowaniu się aktualnych znaczeń dwu rozpatrywanych polskich przymiotników była opozycja: należący vs nienależący do najbliższego kręgu krewnych, znajomych.../obowiązków, zainteresowań... podmiotu mówiącego.

Wieloznaczność pojęcia ‘wspólnoty’ sprawia, że *obcy* to nie tylko ‘nie swój’, ale i ‘nie nasz’, przy czym ‘my’ to wielowymiarowa zbiorowość, jak wielowymiarowa jest wspólnota.

Predykat ‘obcy’ implikuje argument odpowiadający na pytania ‘komu?, dla kogo?’; obok użyc typ: *On ? To jest mi obcy/obce...* por. użycia jak: *Jestem im obcy.*, *Obce są im moje poglądy...*, itp.; por. i *Takie reakcje są mi obce...*; por. wreszcie *Jestem tu obcy.* tj. ‘nikt mnie tu nie zna’ – sytuacja, w której to mówiący jest komuś/jakiejś zbiorowości *obcy*.

Z kolei predykat ‘obecny’ implikuje argumenty odpowiadające na pytania ‘gdzie? kiedy?’, i sam na nie jednoznacznie odpowiada: ‘tu i teraz’, a więc znów wracamy do problemu, co dla mówiącego znaczy ‘tu i teraz’, czyli ‘jakiej – jak ulokowanej w czasie i przestrzeni wspólnoty – jest on/czuje się on członkiem’.

Tak *obcy*, jak i *obecny* to tzw. wyrażenia okazjonalne, *shifters*, których referencja zależy od kontekstu/konsytuacji, w jakiej znajduje się mówiący – cecha wybitnie „zaimkowa”.

Odpowiedź na postawione w tytule tego artykułu pytanie brzmi, iż *obcego z obecnym* łączy nie tylko etymologia, ale też – w kontekście słowiańskim – unikalność ich ewolucji semantycznej na gruncie polskim.

Dodajmy, że obok dróg derywacji semantycznej uwagę zwraca dystrybucja odpowiednich formacji słowotwórczych na terytorium słowiańskim: prasłowiańskie **o b b t' b* jest bezpośrednio kontynuowane na gruncie wschodnio- i południowosłowiańskim, oraz w polszczyźnie; prasłowiańskie **o b b t' b n v* jest kontynuowane tylko w językach czeskim, słowackim oraz polskim.

Bibliografia

- BORYŚ W., 2006, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- DOROSZEWSKI W. (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- LINDE S. B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, Warszawa, Drukarnia XX. Pijarów.
- MAYENOWA M. R., PEPLÓWSKI F. (red.), 1966–, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo IBL PAN.
- SKOK P., 1972, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: JAZU.
- TOPOLIŃSKA Z., 2011a, W kręgu (para)zaimków, *Linguistica Copernicana 1 (5)*, s. 53–61.
- TOPOLIŃSKA Z., 2011b, I nadal w kręgu (para)zaimków, *Linguistica Copernicana 2 (6)*, s. 39–45.
- URBAŃCZYK S. (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN.

Semantic Evolution of Polish *obcy* and *obecny*

(summary)

The author analyzes the semantic evolution of Polish adjectives *obcy* and *obecny*, deriving from the Common Slavic **o b b t' b*. They are both *shifters*, which means that their reference is context dependent. She demonstrates that their lines of semantic evolution in Polish are unique in the Slavic linguistic world.